

**ӘЛ-ФАРАБИ
ИДЕЯЛАРЫНЫҢ
ОРТАҒАСЫРЛЫҚ
МҰСЫЛМАН
ЖӘНЕ ЕУРОПА
ФИЛОСОФИЯСЫНЫҢ
ДАМУЫНА ӘСЕРІ**

Әбу Насыр әл-Фарабидің Ислам философиясының тарихында алғаш болып жүйелі философиялық ілім жасаушы ретіндегі орнына, оның логика, метафизика, саясат философиясы, музыка сияқты ғылым салаларының бастаушысы болуына қарамай қазіргі күнге дейін ол туралы еуропалық тілдерде жарияланған еңбектер мардымсыз. Еуропалық әдебиеттерде ортағасырлық араб-мұсылман философиясы туралы жазылған еңбектердің көпшілігінде әл-Кинди, ибн Сина, Ибн Рушд, ибн Туфайл тағы басқа да ойшылдарға баса мән берілген. Мысалы, Әл-Киндиді «шығыс перипатетизмінің» негізін салушы деп көрсетсе, Ибн Синаны эманация теориясын жасаушы және медицина ісінің білгірі, ал ибн Рушдты «қос ақиқаттылық» теориясының негізін қалаушысы деп жақсы біледі. Бірақ әл-Фараби философиясымен таныс болған кез келген адам оның жоғарыда аталған атақтардың әрқайсысына да лайық болғанына күмәнданбайды. Араб-мұсылман философиясының алғаш бастаушылары туралы сөз болғанда әдетте Әбу Якуб әл-Киндидің есімі бірінші тілге алынады. Оның қалдырған мұрасы астрономиядан бастап психологияға дейін, физика мен метафизика сияқты сол кезеңдегі барлық дерлік маңызды ғылым салаларын қамтыды. Бірақ оның бізге жеткен санаулы шығармаларынан сол кезең қойған маңызды сұрақтар мен таластарға жауап табу өте қиын. Ол философия тарихында алғашқы араб философы ретінде өзінің лайықты орнына ие болғанымен, оның философиясының әлде де бір жүйеге келмегенін мойындау қажет. Әл-Киндиден кейін мұндай ауқымды қамтыған, ислам тарихындағы ең алғашқы біртұтас философиялық жүйе жасаған Әбу Насыр әл-Фараби болды.

Ол Плотин мен Проклдің метафизикасы мен космологиясының негізінде Ислам философиясында бұрын қарастырылмаған эманация теориясын жасап, мұсылмандық неоплатонизмнің негізін қалады. Бұдан бөлек әл-Фараби Платонның «Республикасының» негізінде, «қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары» арқылы баяндалған мұсылман әлеміндегі ең алғашқы саяси трактаттардың бірін жазды. Сонымен қатар ол Аристотельдің бүкіл логикалық идеяларының қайнары болған «Органонына» толық комментарий жазып, оны

өте керемет түсіндіре білген тамаша логик болды. Бірақ осыған қарамай Батыста әл-Фарабидің логикасына базар назар аударылған жоқ. Еуропада әл-Фараби туралы ең алғашқы монография тек XIX ғасырдың аяғында ғана, 1889 жылы неміс ғалымы М. Штейншнейдер тарапынан басылып шықты. 1890 жылы Дитерицидің әл-Фараби шығармаларының неміс тіліндегі жинағы жарыққа шықты. 1934 жылы француз тілді араб ғалымы Ибраһим Мадкурдің *La Place d'al-Farabi dans l'ecole philosophique Arabe* еңбегі Парижде басылып шықты. Аталған еңбектердің барлығы әл-Фараби туралы Еуропаға алғашқы мәліметтерді бергенімен, оның логикасы, метафизикасы, жалпы философиясымен терең танысуға әлі де жеткіліксіз болды. әл-Фарабидің трактаттарындағы философиялық мәселелерге жеке-жеке тоқталып, толық талдау жасалған М. Махди мен Д.М. Данлоптың еңбектеріне ерекше назар аударуға болады. Бірақ әл-Фараби туралы жасалынған осы зерттеулердің барлығы Батыс әдебиеттерінде, оның шығыстық ізбасарлары Ибн Сина, Ибн Рушд, Ибн Туфайл жайлы жазылған еңбектермен салыстырғанда мардымсыз болып тұр. Осы мақаланың мақсаты әл-Фарабидің логика, метафизика, саяси теория мен музыка сияқты аса маңызды ғылым салаларында жеткен жетістіктері жайлы, оның гректің бай ғылыми мұрасын исламдық шығыспен латынтілдік Еуропаға жеткізуші негізгі көпір болғанын көрсету, әл-Фарабиді тек антик философтардың еңбегіне комментатор жасаушы ғана емес, оның әлемдік ғылым мен философия тарихында өзіндік орынға ие дербес ойшыл болғанын дәлелдеу.

Әл-Фарабидің ортағасырлық христиандық философияға тигізген әсері жайлы құнды еңбектердің бірін ағылшын шығыстанушысы Роберт Хаммонд жазған еді. Әл-Фараби шығармашылығын зерттей отырып, оның философия тарихында жоғарғы орынға ие болуының үш себебін атап көрсетеді: «Біріншіден, әл-Фараби алғашқы болып эллиндік мұраны мұсылман әлеміне таныстырушы және мұсылман әлемін батысқа таныстырушы өзіндік көпір іспеттес болды.

Екіншіден, әл-Фараби орта ғасырлық схоласт ойшылдарға өте үлкен ықпал етті. Бұған Ұлы Альберттің әл-Фараби еңбектеріне сілтеме жасауы дәлел бола алады. Егер ол әл-Фараби еңбектерімен таныс білмесе бұл мүмкін болмайтын еді. Әл-Фараби еңбектерін түсіну Ұлы Альбертке және оның шәкірті Сент Томасқа христиандық философияны түсіндіруде жаңа

логикалық жүйе тудырып, бірқатар таласты тақырыптарға жауап табуына көмектесті.

Үшіншіден, әл-Фараби Аристотельдің көптеген теорияларын одан әрі жетілдіріп, шешілмей келе жатқан біраз мәселелердің күрмеуін шешті. Сондай-ақ ол схоластиканы қажетті болмыс, шартты болмыс, спекулятивті және практикалық интеллект сияқты тағы басқа да көптеген терминдермен дамытты» [1].

Ол Антиканың Платон, Плотин сияқты өзге де көптеген ойшылдарының еңбектерін терең қарастыра отырып, солардың бәрінің тамаша «қосындысы» болған өзіне ғана тән ерекше философиялық ойлау дәстүрін қалыптастыра білді. Оның идеялары сол кезеңде Еуропада ұмытылып бара жатқан эллиндік мұраның қайта жаңғыруына, басқаша айтқанда ұзақ жылдар бойы ұйқыда жатқан Еуропаның қайта оянуына алып келді.

Әл-Фарабидің Орта ғасырлардағы Еуропаның дамуына әсері туралы белгілі ақын, қоғам қайраткері Олжас Сүлейменов: «VII ғасырда арабтар Гибралтар бұғазы арқылы өтіп барып, Испанияны басып алды, сол жерде 8 ғасыр бойы тұрақтады. Сондықтан олар Испанияның да, жалпы Еуропаның да мәдениетіне көп жаңалық енгізді, біздің әл-Фараби бабамыз да олардың қатарында. Оның еңбектері XI ғасырда араб тілінен латыншаға аударылды... Сол кітаптар XI ғасырда Гранада мен Кордоваға жетеді. Сол жерде оларды латын тіліне аударды. Сосын Аристотель мен Платонның кітаптары күллі Еуропа бойынша жасырын түрде тарап кетеді. Осылайша қайта жандану – яғни ренессанс дәуірі басталды... Олар бұл туралы ұмытып кетеді, сондықтан үнемі естеріне салып отыру қажет» [2] – деген ой айтты.

Жалпы араб-мұсылман философиясын зерттеуші бірқатар ғалымдар әл-Фарабидің өзінен кейінгі философтарға тигізген әсері жөнінде әр түрлі ой-тұжырымдар айтып кеткен. Сондай пікірлердің бірін француз шығыстанушысы Диляс Ольери: «әл-Фарабидің ұлылығына қатысты не айтсақ та, әсірешілдікке ұрынбаймыз. Ибн-Синаның, Ибн-Рушдтің еңбектерінде кез-келген идеялардың түпкілікті мәндік негіздері әл-Фарабидің ілімінде жатыр» деген батыл ой айтқан. Масиньон әл-Фараби туралы «бұл тұлға Ислам философтарының арасындағы ең түсініктісі, көне ғылымдарға ең көп жүгінуші, ол таза философ, ол шынында білгір» деп жазды [3]. Луи Гарде әл-Фарабидің Батысқа еткен әсері турасында өзінің «Діни ойдың философиясы» атты ғылыми зерттеуінде былай деп жазды:

«Аристотельдің мұрасын Батысқа түсіндіру арқылы жеткізген араб тілді, ислам дінді әл-Фараби еді» [4].

Фарабидің философиясындағы логика, метафизика, дін туралы ойлары тосын, тың және таңсық болса да, одан кейін келген теологтар мен мистиктер әл-Ғазали, Ибн-Саб'ин, әт-Туси, Хауаджа Заде, Ибн-Тәймия, әл-Бағдади, Шәһрастан; сондай-ақ, философтар Ибн-Сина, Ибн-Рушд, Ибн-Баджа, Ибн-Туфайль, Муса бән Маймун, Аквиндік Фома, Ұлы Альберт, Брабанттық Сигер ж.т.б. ұлы тұлғалар отырарлық ғұламаның дін туралы ойларына жүгінді, оның философиялық идеяларын ары қарай дамытты.

Әл-Фараби еңбектерін латын тіліне аудару ісі XII ғасырдың ортасынан басталды. Оның «Ғылымдардың классификациясы» трактаты Д. Гундиссалин тарапынан 1140 жылы алғаш рет латын тіліне аударылды. Бұдан бөлек әл-Фараби еңбектерін латын тіліне аудару ісімен Ж. Кремона, Иоан Севильи, Герман Каринти, Майкл Скот, Марк Толедо т.б. аудармашылар айналысты. Осы аудармалардың ішінде арабша қолжазбасы жоғалып кеткен әл-Фарабидің «Никомах этикасына» жазған түсініктемесін ерекше айтып өткен жөн. Орта ғасырлардағы схоластика ілімінің негізін салушылар Фома Аквинскийдің, Ұлы Альберттің және жоғарыда айтып өткен Маймонидтің еңбектерінде осы шығармадан сілтемелер кездеседі. Әл-Фарабидің тағы бір ерекше трактаты Аристотельдің Физикасына жазған түсіндірмелерінің араб тіліндегі нұсқалары туралы айтылғанымен, осы күнге дейін сақталмаған. Оның латынша нұсқаларынан келтірілген сілтемелер Роджер Бэкон мен Ұлы Альберттің еңбектерінде кездеседі. Мұндай тізімді жалғастыра беретін болсақ өте көп. Бұл жерде туындайтын негізгі ой әл-Фарабидің көптеген еңбектері түпнұсқасында сақталмағанымен, оның латын және иврит тіліндегі біршама нұсқаларының сақталғандығын және бұл еңбектер Еуропалық ғалымдардың үлкен сұранысына ие болғандығына куә боламыз.

А. Қасымжанов айтқандай, «әл-Фараби сынды күрделі мәдени құбылысты түсіну тек кең тарихи-мәдени бастауларды камту арқылы ғана мүмкін болып, әл-Фарабидің әлемдік философия тарихындағы орнын белгілеу үшін оның ойшыл және ұстаз ретіндегі терең де толық бейнесін қайта қалпына келтіруді қажет етеді» [5]. Фараби де өз кезінде «философияны оқуды өткенді жаңғырту, жаңарту ісімен жүзеге асырды» [6].

Ибн-Сина өзінің «Метафизиканың мақсаттары» атты еңбегінде теологияны тек әл-Фарабидің теологиялық ілімін оқығаннан кейін ғана түсінгенін жазды. Ол өзінің әл-Фарабиге борыштар екенін өзінің еңбектерінде, әсіресе «Пікір таластыру» атты кітабында былай деп жазды: «Әбу-Насыр әл-Фарабиге келсек, қай салада болмасын оған деген сеніміміз кәміл болуы керек». Ибн-Синаның айтқан пікірлері мен көзқарастарының түпнегізінде әл-Фарабидің идеялық мұрасы жатыр. «Ибн-Синаның философияға сіңірген еңбегі оның «Екінші ұстаздың» ислам фәлсафасы саласында айтқан ойларын түсіндіруінде, оларды дамытуында, Фарабиді танытуында еді» [7] – дейді XX ғасырдағы арабтың философы профессор Ибраһим Мадкур. Сондай-ақ, біз Фарабидің ислам дінінде орасан зор беделге ие Абу Хамид әл-Ғазалиге еткен әсерін ұмыт қалдырмауымыз қажет. Әл-Ғазалидің Фарабиді қатты сынға алғанына қарамастан, Фарабидің «бақыт», «пайда болу», «ақыл», «байланыс» туралы теориялық көзқарастары оған үлкен әсер еткен.

Ибн-Баджа, Ибн-Туфайль, Ибн-Рушд сияқты испандық мұсылман философтарды қарастырғанда, біз олардың өздерінің шығыстық ағайындарына қарыздар екенін мойындауға мәжбүрміз. Араб және еврей философияларының зерттеушісі С. Монктың осыған қатысты айтқан пікірлеріне сүйенсек, Фарабидің байланыс туралы теориясының Ибн-Баджаның шығармашылығындағы орнының үлкен болғанына куә боламыз. Оның «Сопының шарасы» атты кітабы Фарабидің «Қайырымды қаланың тұрғындары» атты кітабымен үндес. Олардың екеуі де Аристотельдің әсерінде қалған ғалымдар. Сондай-ақ, Ибн-Туфайльдың «Хай бен Яқзан» атты еңбегінде де, оның астарлы және мистикалық стилистикасының Фарабидің Бақыт және Байланыс теорияларын, оның теологиялық және ғылыми көзқарастарын негіз еткенін байқаймыз. Ибн-Рушдтің оны қатты сынауын («Терістеуді терістеу», «Сөздер білімі», «Түсіндіру» атты еңбектерінде) екі философтың әлемнің жаратылысына және ондағы белсенді және белсенді емес ақылдарға қатысты үлкен қарама-қайшылықта болуларына қарамастан, жасампаз сын болды деп айтуға болады. Ибн-Рушд басқа андалусиялық философтар сияқты әл-Фарабидің «бақыт» туралы теориясын қабылдады. Олардың бағыты жалпы бір болса да кейінірек Ибн-Рушд ақылдық теорияны таңдады. Ибн-Хазм да индукция және екінші мән мен үшінші мән арасындағы байланыс мәселелерінде

әл-Фарабидің ықпалында болды. Ол логиканы оңайластыру мен түсіндіруде әл-Фарабиден бұрын ешкім осы әдісті қолданбағаны туралы жазды. XIII ғасырда өмір сүрген христиан және еврей философтары Фарабидің күшті ықпалында болды. Мұса бән Маймун өзінің «Адақандарға жол көрсету» атты кітабында, Әбис-Сальт Аддани өзінің «Зейінді түзету» атты еңбегінде, Ибн-Тамлус өзінің «Логикаға кіріспе» атты еңбегінде көбінесе әл-Фарабиге жүгінген.

Әл-Фарабидің пиренейлік араб философтары мен латын тілді Еуропа философиясына тигізген әсерлері туралы ерекше бағалап, оның біліміне құрметпен қараған яһуди философиясының белді өкілдерінің бірі Мойсей Маймонид болды. Маймонид өзінің шәкірті Самуель бен Тиббонға жазған хатында: «Аристотельдің ғылыми трактаттарының түп тамырын Александр Афродзейскийдің немесе Фелийстий мен Ибн Рушдтың комментарийлерінің көмегімен ғана түсіну мүмкін емес. Менің сізге айтар кеңесім, логика еңбектерін түсіну үшін тек Әбу Насыр әл-Фарабиді оқу керек. Оның барлық шығармалары күмәнсіз керемет. Оны оқып түсіну қажет, себебі ол ұлы адам болған» [8].

Әл-Фарабидің сол кезеңдегі жаратылыстану ілімдерінің дамуына қосқан үлесі туралы да көптеген деректер келтіруге болады. Әл-Фарабидің математикалық мұраларын алғаш зерттеуші отандық ғалымдарымыздың бірі А. Көбесов «Әл-Фарабидің математикалық мұрасы» атты монографиялық еңбегінде: «әл-Фарабидің математиканы философиялық негіздеу туралы ізденістері мен мұраттары математиканы дамытуда, оны оқытуда дұрыс бағыт-бағдар жол-жоба көрсетті деп нақты айтуға болады. Мәселен, оның Евклидтің «Бастамаларына» жазған түсініктемелері бұл еңбекті жаңаша, терең зерттеуге күшті ықпал жасайды. Әл-Фарабиден кейін өмір сүрген оның шәкірттері, ізбасарлары саналатын Орта Азия математиктері Әбу Әли ибн Сина, Омар Хайям, Насыреддин ат-Туси тағы басқалар Евклид «Бастамаларына» арнайы түсініктемелер жазып, математикада елеулі жаңалықтар ашады» [9].

Әл-Фараби «Ғылымдарды классификациялау» трактатында ғылымдарды жіктеу үшін оларды теориялық және практикалық деп екіге бөліп қарастырады. Ғылымдарды бұлай жіктеу Аристотельден басталғанымен, әл-Фараби оны дамытып, әсіресе оның практикалық жағына ерекше тоқталып, ғылымдардың күнделікті өмірде қалай қолданылатындығын нақты дәлелдемелер келтіре отырып ашып береді. Сол

сияқты математика ғылымының да практикалық жағына аса мән қояды. Мысалы арифметиканы күнделікті сауда-саттықта қолданудың басымдығы, математиканың ережелерін музыкада қолданып, әуендердің құрылымын ерекше түсіндіруге тырысуы осыған дәлел бола алады.

Әл-Фарабидің жалпы ғылымның дамуына қосқан үлесі жайында айтқан кезде оның музыкасына тоқталмай кетпеуге болмайды. Ол өзіне дейінгі жазылған музыкалық туындылар мен грек ғұламаларынан аударылған еңбектерге көңілі толмаған. Себебі музыкамен айналыспаған адам ол туралы кітап жазуы дұрыс емес деп санаған. Әл-Фарабидің өзі саз аспаптарында ойнап, ән салған, өз жанынан ән, күй шығарған. Оның ірі трактаттарының бірі «*Музыканың ұлы кітабы*» – ғұламаның әрі музыка жайында, әрі физика, математика жайында жазған тарихи үлкен туындысы. Әл-Фарабидің музыка теориясы жайлы жазған кітаптары осы салада үлкен феномен болды, бірақ бұл кітаптың тілі өте күрделі және математиканың кейбір мәселелерінен хабары жоқ адамдар үшін түсіну өте ауыр болды. Әсіресе, оның ырғақты (ритм) дұрыстау жөніндегі ойларын түсіну қиын болды. Бұл туралы әл-Фараби музыкасын зерттеуші Д.М. Ранделл: «Немістің атақты зерттеушісі Экхард Нойбауер әл-Фарабидің ырғақ мәселесі талқыланған екі бөлімнің аса күрделі екендігін, Әл-Фарабидің өзі де бұл мәселені кейіннен қайта қарауға мәжбүр болғандығын достарына айтқан екен», – дейді [11]. Мұнда музыкалық акустика мәселелері барынша кең қамтылып, дыбыстың табиғаты, тегі, таралуы тағы да басқа музыканың теориясы жайында көптеген дұрыс, соны пікірлер айтылған. Музыканың тәжірибелік және теориялық негіздерін жасап, физикалық және математикалық заңдылықтардың белгілі музыкалық аспаптарда қалай жүзеге асу жолдарын көрсетеді. Музыканың математикалық теориясын жасау жолында әл-Фараби математиканың көптеген түбегейлі мәселелерін қамтиды. Олар: қатынастар теориясы, комбинаторикалық талдау мәселелері, функционалдық тәуелділіктер және оны кескіндеу, аксиоматика идеясы т.б.

Латындық дәуір үшін әл-Фарабидің бейнесі әл-Киндидің бейнесінен айқынырақ болды. Сол кезде-ақ, оның «Ғылымдарды жіктеу», «Ақыл туралы трактат», «Бақыт жолына нұсқау» атты еңбектері аударылып үлгерген еді.

Біз XIII ғасырда христиан ғалымдарының ұлыларының барлығының, дәлірек айтсақ, Р. Бэкон мен Ф. Аквинскийдің әл-Фарабиге жүгінгенін үлкен сеніммен айта аламыз. Олар

эл-Фарабиге жүгінуде, көбінесе Ибн-Синаның түсіндірмелерін пайдаланды. Нәтижесінде, Ибн-Синаның аты күллі әлемге таралды.

Әл-Фараби еңбектерінің бізге жетуіне әл-Фарабидің еңбектерін өте үлкен құлшыныспен Яхуди тіліне аударған Яхуди ойшылдарының еңбегі зор. Бұл туралы қазіргі күндегі Түркиядағы белгілі ғалым Б. Қарлығаның «Фараби – өркениет философы» атты еңбегінде: «әл-Фарабидің пікірлері, әсіресе атақты Яхуди хахамы және ойшыл Ибн Меймунға да біршама түрткі болды. Оның көмегімен де Яхуди ойшылдары, әл-Фарабидің пікірлері шеңберінде өз түсініктерін дамыта бастады. Ибн Меймун, әсіресе оның логикаға деген көзқарасына көп көңіл бөлгені үшін, Ибрани ойшылдары да оның логикадағы қосқан үлесіне қызығушылық танытты. Тіпті Ибн Меймунның «Логика жайындағы шығармаларға тоқталғанда, тек қана Әбу Наср әл-Фарабидің шығармалары жеткілікті екендігі туралы: «Оның барлық шығармалары өте жақсы және ғажап. Ол шығармалар қысқартылған түрде және толықтай зерттелінген. Өйткені, ол өте үлкен тұлға» [10] – деген пікір айтты.

Үлкен Альберт және оның шәкірті Сайн Томас арқылы Латын әлемінде де біраз әсерін тигізген, ойшылдардың пікірлері азайса да, он сегізінші ғасырларға қарай Батыста танымал болғаны белгілі.

Арабшадан латыншаға аударылған бас-тамамен бірге, батыс зерттеушілерінің қызығушылықтарының қайнар көзі болған. Әл-Фарабидің шығармаларынан қол жеткізген анықтамаларымызға қарағанда еңбектерінің 9 данасы латын тіліне, 27 данасы иврит тіліне аударылған.

Бүгінде әл-Фарабидің арабша түпнұсқасы жоғалып кеткен. Қалған басқа шығармаларын біз, иврит және латын тіліндегі аудармалардан, немесе иврит әріптерімен жазылған арабша мәтіндерден оқи аламыз.

Бұл аудармалар нәтижесінде әл-Фараби Батыс әлемінде жақын танылу мүмкіндігін тапса да, оның Ибн Сина мен Ибн Рушд сияқты бір ағым негізін құру деңгейінде қабылданғаны жайлы сөз айту мүмкін емес. Бірақ Яхуди ғалымдары мен ағартушылар арасында Фарабидің қалдырған әсері, қалған екеуінен де жоғары. Жоғарыда айттылып өткендей, әсіресе атақты Яхуди ғалымы және дін адамы Мұса Ибн Меймун, оған үлкен көңіл аударуы, пікірлерінің, ибранилер арасында әсерлі бір ағымның пайда болуын қамтамасыз етуі және басқа Яхуди ойшылдарын Фарабидің шәкірті санауына әкелді.

Әл-Фараби философиясын өзінен алдыңғы және кейінгі философтар идеяларынан ерекшелеп тұратын оның пайғамбарлық және аян туралы айтқан ойлары еді. Ежелгі гректерде пайғамбарлық мәселесі талқылыланбады және әл-Фарабиге дейін мұсылман әлемінде де бұл мәселелер әлі көтеріле қоймаған еді. Әл-Фараби Аристотельдің Түс туралы теорияларын осы мәселені шешуде пайдаланды. Белгілі Мысыр ғалымы Насер Саид Хуссейн әл-Фарабидің пайғамбарлық туралы идеясының аса маңыздылығын атап өтеді. Ол: «Әл-Фарабидің пайғамбарлық жөніндегі теориясы орта ғасырда да, тіпті қазіргі таңда да маңыздылығын жоймай келеді. Мұсылман ойшылдарының ішінде Ибн Сина мен Ибн Рушд бұл теорияны ары қарай дамыта түсті. Яхуди философиясының негізгі өкілдерінің бірі Ибн Меймун да бұл теорияны қолдап, өзінің кейбір идеяларын да пайдаланды. Сонымен қатар Спиноза да ибн Меймунға сүйене отырып, осы сияқты теория қалыптастырған» [12].

Әл-Фараби Аристотельдің, Платонның және ислам әлемінің сан-қилы көзқарастарын өз бойына сіңіріп, қорытып, жаңа бөлек мектептің негізін салды және алғашқылардың бірі болып философияны ғалам ғылымынан ажыратып, оны кейін дамытып, өзінен кейінгі христиандық және исламдық ойлардың дамуына күшті түрткі болды. Әл-Фараби Аристотельдің философиясында өз шешімін таппаған «Құдай мен Әлем арасындағы байланыс» мәселесін шешеді, Құдайды түпкілікті себептен жасампаз себепке айналдырады, шашыраған сансыз бөлшектерді біріктіріп, түп-негізі бір, барлық нәрсені қамтитын біртұтас ақиқат моделін жасайды. Ол кейінгі ойшылдар мен философтар үшін бірнеше ғасырлар бойы негізгі дереккөз болды. Ол кейбір мәселелерді тек толықтырса, енді кейбіреулерін тек бастап қана қойып, өзінен кейінгі буынның еншісіне қалдырды. Бүгін кейбір философтар оның философиясындағы кейбір ғаламдық-космологиялық ойларының қате екендігін, оның жетекшілікке алған зерттеу әдістерінің тым көне және тиімсіз, күнімізге сай еместігін алға тартуы мүмкін. Бірақ, біз ұзақ ғасырлар бойы ғылым мен өркениеттің дамуына қызмет етіп, олардың гүлденуіне өзінің тұтас ғұмырын сарп еткен ұлы ойшылдың мұрасы турасында айтып тұрмыз.

Осылайша, әл-Фараби ислам әлемінде еркін ойлардың таралуына негіз жасады. Әл-Фарабиден кейінгілер оны ұстаз ретінде қабылдап, оның тигізген прогрессивтік әсерін мойындады. Бұған

қоса, әл-Фараби алғашқылардан болып, ислам фәлсафасының қалыбын жасады, оның негіздері мен принциптерін салды.

Әл-Фараби тек қана өз дәуірінің немесе түрік және ислам әлемінің емес, шығыстан батысқа дейінгі әр кезеңде де бүкіл әлемге сәулесін шашқан бір әлемдік деңгейдігі

философ болды. Өзінің жазған еңбектерімен, айтқан ой-пікірлерімен, оның шығыс пен батыстағы ықпалымен белгілі болған ұлы ойшыл қазіргі таңда дағдарыс ішінде тыпырлаған әлемге ауадай қажет болған мәдениет философиясының ең беделді теоритиктерінің бірі.

Әдебиеттер

- 1 Hammond R. The Philosophy of Al-Farabi and its influence on Medieval Thought. Hobson Book Press. – New York, 1947. – P. 118.
- 2 http://www.inform.kz/kz/olzhas-suleymenov-al-farabidin-enbekteri-europanyn-kayta-zhandanuyna-komekteskenin-unemi-eske-salyp-otyru-kazhet_a2746071
- 3 Massignon Louis. Recueil de Textes. Inedites concernant L`histoire de mystique en pays de l`islam.– Paris, 1998. – P. 53.
- 4 Louis Gardet: A Catholic Thomist takes up Islamic Studies, Volume 99. – P. 253-259.
- 5 Касымжанов А. Х. Абу-Наср аль-Фараби. – М.: Мысль, 1982. – С. 3.
- 6 Хайруллаев М.М. Фараби-крупнейшей мыслитель средние вековья. – Ташкент, ФАН, 1973. – С. 14
- 7 Ibrahim Madkur. La Place d'al-Fa`ra`bi dans l'e`cole philosophique Arabe. Paris, 1934. – P. 8
- 8 Majid Fakhry. Al-Farabi, Founder of Islamic Neoplatonism: His Life, Works, and Influence. – Oxford: Oneworld Publications, 2002. – P. 148
- 9 Көбесов А. Әбу Насыр әл-Фараби: монография. – Алматы: Қазақ университеті, 2004. – 175 б.
- 10 Bekir Kaliga. İslam düşüncesinin Batı düşüncesine etkileri. – Istanbul, 2004. – 308 s.
- 11 Don M. Randel Al-Fārābī and the Role of Arabic Music Theory in the Latin Middle Ages Journal of the American Musicological Society Vol. 29, No. 2 (Summer, 1976). – Pp. 173-188
- 12 Nasr, Seyyed Hossein. Islamic philosophy from its origin to the present: philosophy in the land of prophecy. State University of New York Press, 2006. – P. 273.

References

- 1 Hammond R. The Philosophy of Al-Farabi and its influence on Medieval Thought. Hobson Book Press. – New York, 1947. – P. 118.
- 2 http://www.inform.kz/kz/olzhas-suleymenov-al-farabidin-enbekteri-europanyn-kayta-zhandanuyna-komekteskenin-unemi-eske-salyp-otyru-kazhet_a2746071
- 3 Massignon Louis. Recueil de Textes. Inedites concernant L`histoire de mystique en pays de l`islam.– Paris, 1998. – P. 53.
- 4 Louis Gardet: A Catholic Thomist takes up Islamic Studies, Volume 99. – P. 253-259.
- 5 Касымжанов А. Х. Абу-Наср аль-Фараби. – М.: Мысль, 1982. – С. 3.
- 6 Хайруллаев М.М. Фараби-крупнейшей мыслитель средние вековья. – Ташкент, ФАН, 1973. – С. 14
- 7 Ibrahim Madkur. La Place d'al-Fa`ra`bi dans l'e`cole philosophique Arabe. Paris, 1934. – P. 8
- 8 Majid Fakhry. Al-Farabi, Founder of Islamic Neoplatonism: His Life, Works, and Influence. – Oxford: Oneworld Publications, 2002. – P. 148
- 9 Көбесов А. Әбу Насыр әл-Фараби: монография. – Алматы: Қазақ университеті, 2004. – 175 б.
- 10 Bekir Kaliga. İslam düşüncesinin Batı düşüncesine etkileri. – Istanbul, 2004. – 308 s.
- 11 Don M. Randel Al-Fārābī and the Role of Arabic Music Theory in the Latin Middle Ages Journal of the American Musicological Society Vol. 29, No. 2 (Summer, 1976). – Pp. 173-188
- 12 Nasr, Seyyed Hossein. Islamic philosophy from its origin to the present: philosophy in the land of prophecy. State University of New York Press, 2006. – P. 273.